

CITAREA ȘI REFERINȚA ÎN *LIBER MANUALIS*

Gabriela RADU

Universitatea de Vest din Timișoara

gabriela.radu@e-uvvt.ro

DOI: 10.35923/AUTFil.61.02

Referencing and Citation in *Liber manualis*

The ancient people of Egypt or Greece would often cite the works of their predecessors in their own texts, as a way of giving credit and building on existing knowledge. However, the concept of referencing as we know it today, with specific conventions and guidelines for citing sources, has its origins in the academic and scholarly communities of the Middle Ages. Scholars in the Middle Ages would often cite the works of their predecessors to validate their own arguments and to show the continuity of ideas and knowledge. This paper tries to establish the particular way Dhuoda of Septimania, a writer from the 9th century, the author of an advice book, adhere to the tradition of quotation. The analysis shows that the medieval author of *Liber manualis* cited other writers more informally, appropriate and mnemonic. The paper also stresses the importance Duoda has given to citing sources as a way of valorizing her own work in the light of authority.

Keywords: *referencing; citation; techniques; indirect quotation; direct quotation*

Cele mai vechi referințe și citate din istoria omenirii pot fi aflate la civilizații antice, ca cea egipteană sau greacă. Anticii menționau adesea lucrările predecesorilor lor în propriile texte, ca un mod de validare a propriilor opinii și de construire a teoriilor pe baza cunoștințelor existente. La origine o tehnică literară, practica citării a fost preluată și de istoricii din Antichitate: de exemplu, în istorii, astfel de „citate” sunt lucruri pe care le-ar

fi putut „spune” eroul poveștii. Conceptul de referință așa cum îl cunoaștem astăzi, cu convenții specifice pentru citarea surselor, își are originile în comunitățile academice și savante din Evul Mediu. Cărturarii din Evul Mediu „citau” adesea lucrările predecesorilor lor pentru a-și valida propriile argumente și pentru a arăta continuitatea ideilor și a cunoștințelor expuse în lucrările lor. Nu este perioadă mai potrivită pentru a exemplifica afirmația de mai înainte decât Renașterea carolingiană, denumire convențională a perioadei de înflorire și efervescență culturală în timpul domniei lui Carol cel Mare și a succesorilor acestuia, Ludovic cel Cucernic și Carol cel Pleșuv, care a constat în preluarea și valorificarea moștenirii antice în spirit creștin. Una dintre cele mai interesante scrieri din vremea dinastiei carolingiene este *Liber manualis*¹. Autoarea acestuia este Duoda², ducesă de Septimania. Ea alcătuiește o carte de învățătură pe care-o adresează fiului ei, Wilhelm³. Manualul, care se înscrie, ca gen, în seria scrierilor didactice, constituie una dintre puținele opere medievale scrise de femei care au ajuns până la noi.

Trăind în secolul al IX-lea, născută într-o familie nobilă, Duoda a primit o educație aleasă, mărturie fiind chiar manualul scris de aceasta⁴. În *Liber manualis* pot fi lesne decelate lecturile Duodei, *Biblia* fiind de departe cea predilectă. O dovadă în acest sens o constituie mulțimea de referințe și de citate biblice, unele citate direct de către autoare, altele amestecate cu propriile cuvinte, totuși discernabile. Manualul conține peste trei sute de citate biblice. Acestea, deși nu constituie materialul asupra căruia ne-am oprit în lucrarea de față, sunt după cum afirmă J. Nelson, extrase din aproape fiecare carte a *Bibliei*, reflectând profunda cunoaștere a acesteia de către scriitoare:

”Certainly the key point to stress in the present context is that this woman knew the Bible intimately: for her son’s benefit, she quoted the Psalms

¹ *Liber manualis* a fost editat de Pierre Riché (ed.), Bernard de Vregille și Claude Mondésert (trad.): *Dhuoda: Manuel pour mon Fils*, Sources Chrétiennes 225, Paris, 1975. Traducerea textului latin în limba română a fost realizată după *Dhuoda, Handbook for her Warrior Son*, editată și tradusă de Marcelle Thiébaux, Cambridge University Press, 1998. Textul din ediția sa este bazat pe *Manuel pour mon Fils*, de Pierre Riché.

² Dhuoda (c. 803–843) a fost o scriitoare francă, ducesă de Septimania și contesă de Barcelona, descendentă a unei familii nobile din Aachen.

³ Wilhelm s-a născut la 29 noiembrie 826 și a murit în anul 850. După nașterea lui Wilhelm, Duoda nu și-a mai văzut soțul prea des, căci el a petrecut mult timp la curte, departe de Aachen.

⁴ Cf. Hannah Bourne, *Maternal Authority in Dhuoda of Septimania’s Liber manualis*: ‘*Liber manualis* allows us to witness Dhuoda’s intelligence, her passion for knowledge, her religious fervor, her grief and loneliness, and the depth of her love for her sons.’

some 200 times, and she quoted from nearly every one of the books of the Vulgate Bible (the only books not drawn on were Ruth, Ezra, Nehemiah and a handful of the minor prophets, all relatively short), drawing especially on the *exempla patrum priorum* of the Old Testament. In other words, she was a phenomenal Bible-reader.”⁵ (Nelson: 52).

Duoda are cunoștințe livrești temeinice, opera ei abundă nu doar în citate biblice, ci conține și numeroase trimiteri la operele unor autori ca Isidor de Sevilla, Augustin sau Prudențiu. Un tip de referință bibliografică, identificată în *Liber manualis*, constă în prezentarea exactă a sursei și a autorului. În felul acesta, Duoda oferă informații precise și suficiente care permit localizarea facilă a citatului. Dintre lucrările mai multor autori, în cartea a III-a, capitolul al XI-lea, Duoda îl citează pe Aelius Donatus, menționându-i numele și opera din care este extras citatul. Este singurul loc în care autoarea numește și autorul și opera din care citează, referința exactă și riguroasă nefiind în Evul Mediu, uzuală:

Scriptum est in *Arte*⁶ Donati poetae: “Amo te et amor a te, osculor te et osculor a te, diligo te et diligor a te; agnosco te et agnoscor a te.” Et iterum: “Ego, mei vel mihi, mihi vel a me et o, a me.” Et pluraliter: “Illos, illorum et illis, o, ab illis;” et cetera his pertinentium similia.⁷

O altă modalitate de citare foarte des practică de Duoda constă în folosirea textului unui autor, fără a menționa opera sau numele acestuia. Cel mai probabil, această metodă reprezintă un tip de uzanță predilect în vremea autoarei. Acesta este și cazul lucrării *Liber Cathemerinon*⁸, o colecție de imnuri scrise de unul dintre cei mai populari autori medievali, poetul Aurelius Prudentius Clemens (n. 348). Extrase din opera lui Prudentius apar în trei rânduri în manualul Duodei, cu toate că nici numele autorului, nici opera din care aceasta extrage citatul nu sunt menționate explicit. Iată prima mențiune în cartea I, capitolul al III-lea: „Et ipse *actus nostros conspicit a luce prima*

⁵ Jinty Nelson, *Lay Readers of the Bible in the Carolingian Ninth Century* in *Reading the Bible in the Middle Ages*. Edited by Jinty Nelson and Damien Kempf, p. 52.

⁶ *Ars minor*, prima parte din *Artae grammaticae*, aparținând lui Aelius Donatus (secolul al IV-lea), gramatician și profesor de retorică.

⁷ Este scris în *Arta* poetului Donatus: „Te iubesc și de tine sunt iubit, te sărut și de tine sunt sărutat, te prețuiesc și de tine sunt prețuit, te cinstesc și de tine sunt cinstit.” Și, iar: „Eu, al meu sau pentru mine, mie sau de mine și o, de mine.” Iar, la plural: „pe ei, al lor și pentru ei, o, de ei” și, așa mai departe, alte nimerite exemple. (trad. n.).

⁸ O culegere de 12 imnuri lungi, câte unul pentru fiecare oră a zilei și pentru principalele sărbători creștine.

*in vesperum, hoc est ab ortu solis usque ad occasum...*⁹ După cum poate fi observat, textul Duodei conține, aproape neschimbate (cu excepția unui cuvânt) ultimele două versuri din imnul lui Prudentius:

„Speculator adstat desuper,
qui nos diebus omnibus
actusque nostros prospicit
a luce prima in vesperum”¹⁰.

Duoda citează, foarte probabil din memorie, imnurile lui Prudentius fiind recitate adesea în cadrul slujbelor religioase, dar nu numai. Faptul că, în textul manualului există un singur cuvânt necitat întocmai – e vorba de verbul *prospicit*, pe care Duoda îl substituie cu *conspicit* – reprezintă o dovadă că versurile sunt citate din memorie.

În cele ce urmează, prezentăm a doua referință la Prudentius identificată în textul manualului. Nici aici autoarea nu oferă vreo informație bibliografică despre textul citat, dar intervine o formulare întâlnită nu doar în ce-l privește pe poetul menționat, ci și a altora, după cum vom arăta mai departe. Așadar, aceasta este una dintre situațiile întâlnite frecvent în cuprinsul manualului, în care Duoda citează un autor, folosind un substantiv comun, însoțit de un adjectiv pronominal nehotărât, în locul numelui propriu al acestuia. Este cazul în următorul exemplu din cartea a III-a a manualului¹¹, când pentru a se referi la Prudentius, Duoda folosește sintagma *quidam poeta*: „Ipse, ut ait *quidam poeta*, iussit et creata sunt, dixit et facta sunt, coelum terramque, ponti fossa, solis globumque et lunae.”¹² Textul este preluat cu minime modificări de topică din imnul lui Prudentius, după cum se poate observa comparând cele două texte:

„Ipse iussit et creata, dixit ipse, et facta sunt
terra, caelum, fossa ponti, trina rerum machina,
quaeque in his vigent sub alto solis et lunae globo.”¹³.

În aceeași manieră, Duoda face trimitere la *Liber Cathemerinon*, din care oferă șase versuri, fără să numească lucrarea, referindu-se doar la

⁹ „El însuși privește faptele noastre, de la primul licăr de lumină și până seara” – și anume, „de la răsăritul soarelui până la apus...” (trad. n.).

¹⁰ *Cathemerinon Liber 2* :105-108.

¹¹ *Liber manualis* I. 5.

¹² După cum spune *un anume poet*, „El a poruncit și toate au fost create, El a glăsuț și toate au fost făcute, cerul și pământul, adâncurile mării, globul soarelui și luna.” (trad. n.).

¹³ Prudentius, *Cathemerinon Liber 9* :13-15.

autorul acesteia, Prudentius, cu același substantiv comun *poeta* precedat de adjectivul pronominal nehotărât *quendam*: „Tamen omnium hic vel his pertinentium formis hominem praesse, secundum *quendam poetam* dictum, eligere dignatus est ad summa.”¹⁴. Tot în cartea a III-a a manualului, în capitolul X, Duoda citează versurile din *Hymnus ante cibum*¹⁵ de Prudentius, referindu-se la paternitatea versurilor prin folosirea pronumelui ipse precedat de adverbul care reiterează referința: *item ipse*¹⁶. În cartea Duodeci, textul apare astfel:

„Ipsae homini qui cuncta dedit,
Quae polus humusque aut pelagus
Aere, gurgite, rure creant,
Quae visu cernens manumque palpans,
Haec illis subdens et eos sibi.”¹⁷.

Din cele cinci versuri, trei sunt redată aproape exact, cu mici inversiuni de cuvinte și substituiri de elemente de legătură (*qui* în locul lui *quia*, *-que* în locul lui *aut*).

Duoda cunoștea foarte bine scrierile lui Augustin, manualul alcătuit de ea fiind inspirat de lucrarea lui Augustin, *De civitate Dei*¹⁸. Referința la opera acestuia este exprimată de Duoda prin folosirea unui substantiv comun, *doctor*, autoritatea și prestigiul de învățător al Bisericii constituind garanția că cititorii vor ști că este vorba despre Augustin. Așa încât, formularea *dicit doctor*¹⁹, care precedă un extras din comentariul lui Augustin la *Evanghelia după Ioan*²⁰, devine o trimitere bibliografică ușor de găsit.

“O,” *dicit doctor*, “si talis vel quisquis futurus ‘quasi’ cerneret verum, lapsus per umbras, surgeret ad apes. Transit moriens, et ecce ‘quasi’ felicitas rerum

¹⁴ El pe om l-a pus mai presus de toate, orice formă ar fi avut, după cum spune *un anume poet*, Dumnezeu a binevoit a-l alege mai presus de toți. În cântecele sale, poetul zice așa: (trad. n.).

¹⁵ Cf. Prudentius, *Cathemerinon Liber 3* :36 – 40 (Ipsae homini *quia* cuncta dedit, /*quae* capimus dominante manu, / quae polus aut humus aut pelagus/ aere, gurgite, rure creant, / haec mihi subdidit et sibi me.).

¹⁶ Tot așa, [zice] el: (trad. n.)

¹⁷ El Care omului le-a dat pe toate -/ Cerul, pământul și marea, / În aer, în șuvoaie, în țarină să rodească! / Cele ce cu privirea le cuprinzi și cu mâna le-atingi / Le-a pus El sub oameni și pe oameni sub El.

¹⁸ Cf. Thieboux 1998 : 25.

¹⁹ „Un preaînvățat om” (trad. n.).

²⁰ In *Johannis evangelium tractatus* 29. 4 (CCSL 36, pp. 285-86).

temporalium, cum ab insipientibus et negligentibus relinquitur; nichil aliud per funebra carminum restat nisi ‘quasi.’”²¹

Câteva referințe la operele lui Augustin sunt formulate aproape identic de Duoda: într-un caz, pe lângă *doctor*, autoarea adaugă *quidam*: „ut *quidam doctor* in passionis parasceve ait Domini...”²². În altul prezent în cartea a III-a, capitolul al XI-lea, autoarea repetă sintagma *quidam doctor*: „nam *quidam doctor* de similitudine animalis mentis ob aedificationis exemplo, magnum et lucidissimum in brevi transcurrit sermonem.”²³

Fără să noteze numele autorilor, fără referințe explicite, Duoda citează și din opera lui Grigore del Mare²⁴, *Moralia in Iob* fiind una dintre lecturile favorite. Iată fragmentul în care Duoda nu amintește nici numele autorului, nici lucrarea din care citează, citatul fiind considerat deja un bun comun: „...tamen proprium est eorum vocatio sacerdotes atque *custodes vasorum*...”²⁵. Tot la Grigore cel Mare pare să facă trimitere Duoda, după cum afirmă Riché, atunci când citează următorul fragment, atribuindu-l *cuiva*: „De talibus dicit *quidam*: Dives et pauper simul peribunt, simulque in egestate torquescunt, dives non largiens, pauper non habens...”²⁶.

Semnalăm o formă de „citare” în care citatul este total asimilat în textul autoarei ca și cum i-ar aparține, deși intenția acesteia nu era una de asumare a paternității acestuia, ci, pur și simplu, de redare și aderare totală la ideea formulată în citat. Prezentăm o situație în care Duoda îi explică fiului ei, Wilhelm, o etimologie a termenului *oratio*, preluată din tratatul despre

²¹ „O”, spune *învățatul*, „dacă un astfel de om sau altcineva în viitor ar socoti, înșelat de fantasmă, adevărat acest *ca și cum*, ar alerga la ospăț. Murind, omul dispare și, iată, acest *ca și cum* e ca bucuria lucrurilor lumești când este lăsată în urmă de cei necugetați și neglijenți; nimic altceva nu rămâne în timpul cântărilor funerare, decât *ca și cum*.”

²² ...așa cum un *anumit învățat* spune despre Vinerea din Patimile Domnului... (trad. n.). Cf. *Sermo de passione Domini in parasceve* atribuită lui Augustin (PL 38:108), dar Riché observă (Riché 1975: 213, n. 3) că textul Duodei nu este extras din lucrarea menționată.

²³ Căci, un *anumit învățat*, prin mijlocirea unui exemplu lămuritor, a prezentat pe scurt o însemnată și foarte clară cuvântare despre asemănarea minții cu un animal. (trad. n.).

²⁴ Grigore cel Mare, *Moralia in Iob* (PL 75) și *Liber regulae pastoralis*.

²⁵ ...totuși numele convenit pentru aceștia este acela de „preoți” și de „păstrători ai vaselor” (trad. n.). Cf. Grigore cel Mare, *Moralia in Iob*, PL 76: 264.

²⁶ Despre asemenea oameni, cineva spune: „împreună bogatul și săracul pier, împreună se zbat în mizerie, bogatul pentru că nu dăruiește, săracul pentru că nu are.”. Riché sugerează drept posibilă sursă opera lui Grigore cel Mare, *Moralia in Iob* PL 75: 1114c (Riché 1975: 239, n.8).

etimologii al lui Isidor din Sevilla²⁷: „*oratio dicta quasi oris ratio*.”²⁸. Însă, o dată, Duoda citează direct din Isidor, numind opera acestuia: „*Scriptum est in Sinonima*.”²⁹.

În ultimul capitol al manualului nu mai poate fi vorba de citare, ci de un împrumut masiv extras în întregime din prefața la *De Psalmorum usu liber*³⁰, tratat atribuit lui Alcuin (Thiebaux 1998: 273). De la „*Vox enim psalmodiae*” până la „*Dei gratiam pervenies*”, textul este copiat cuvânt cu cuvânt.

Opera din care Duoda se inspiră și din care notează felurite observații memorate este un tratat moral din perioada carolingiană, *De virtutibus et vitiis*, care-i aparține unui contemporan, Alcuin din York. Lucrarea a fost scrisă în jurul anului 799 sub forma unui tratat moral adresat contelui Wido³¹. Este un lucru cert că Duoda a cunoscut bine tratatul lui Alcuin, învățat la care aceasta se referă cu pluralul autorității: „*Nam, ut aiunt doctores, castitas angelica est vita...*”³².

Mai mult, Duoda urmează modelul dedicației de la finalul lucrării lui Alcuin, pe care acesta o adresează preaiubitului fiu, Wido, și alcătuieste și ea una la începutul manualului.

„*Haec tibi, dulcissime fili [Wido], brevis sermone, sicut petisti, dictavi; ut habeas ea quotidie quasi manulem in conspecto tuo libellum, et in quo possis teipsum considerare, quid cavere, vel quid agere debeas, atque per singulas vitae huius prosperitates vel adversitates exhortari, quomodo ad culmen perfectionis ascendere debeas.*”³³

Iată textul Duodei care reia, în esență, ideea exprimată în tratat de către Alcuin, dar o exprimă într-o notă mai personală:

²⁷ Isidor din Sevilla, *Etimologiae* (PL 82) și *Synonima* (PL 83).

²⁸ Rugăciunea, *oratio*, se numește, ca să zicem așa, *oris ratio*, adică „temeiul vorbirii.” Cf. PL 82: 1. 5. 3.

²⁹ Este scris în *Sinonime* (trad. n.). Cf. Isidor din Sevilla, *Liber Synonymorum Synonymorum seu sololoquiorum libri duo* în PL 83. 826-867.

³⁰ Alcuin, *De psalmorum usu liber* (PL 101: 466-68).

³¹ Guy de Bretagne (c. 759-818), conte de Nantes, fiul lui Lambert și al lui Teutberga.

³² Căci, după cum spun învățații, „neprihănirea este viața îngerească” (trad. n.). Cf. Alcuin, *De virtutibus et vitiis* 18 (PL 101: 626c).

³³ „Am alcătuit această lucrare în puține cuvinte pentru tine, fiule preaiubit, așa cum ai cerut, ca tu să ai în fiecare zi, ca pe-un manual, această cârticică înaintea privirii tale, în care să poți să te gândești de ce ar trebui să te ferești sau ce ar trebui să faci; totodată, prin fiecare împrejurare potrivnică sau prielnică a acestei vieți să fii sfătuit în ce fel cuvine-se să urci pe culmea desăvârșirii (trad. n.)”.

„...hoc opusculum ex nomine meo scriptum in tuam specie tenus formam legendi dirigo gaudens. Quod si absens sum corpore, iste praesens libellus tibi ad mentem reducat quid erga me, cum legeris, *debeas agere*.”³⁴.

Concluzii

Citarea, parafraza sau chiar absorbția unui întreg material al unui alt autor într-un text nou erau practici prin care autorii medievali obișnuiau să-și îmbogățească propria operă. Duoda folosește aceste practici în alcătuirea *Liber manualis*, cunoscând bine potențialul referinței sau citării unor texte canonice și a autorilor acestora. În cele din urmă, apelul la citat și citare însemna, pe de-o parte, omagierea autorilor citați, pe de alta, valorificarea propriei opere în lumina autorității.

Referințe bibliografice

- Alcuin, *De virtutibus et vitiis liber ad Widonem comitem*, PL 101, 613-638.
- Augustin, Aureliu, *Despre Cetatea lui Dumnezeu*, studiu introductiv de Gheorghe Vlăduțescu. Traducere din limba latină, Notiță introductivă, note și tabel cronologic de Paul Găleşanu, București, Editura Științifică, 1998.
- Augustinus, *Sermo XCII*, PL 39, 1932.
- Augustinus, *In Joannis Evangelium Tractatus*, PL 35.
- Biblia sau Sfânta Scriptură* tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a PF Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, online.
- Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Valeriu Anania, online pe situl Mănăstirii Dervent.
- Bondurand, Édouard (ed. and tr.). *Le Manuel de Dhuoda*, Paris, Picard, 1887. French translation. PDF of reprint available from Gallica.
- Brunhölzl, Franz, *Istoria literaturii latine din Evul Mediu*. Volumul 1, vol. 2, Perioada Carolingiană, Brepols, 1991.
- Cherewatuk, Karen and Ulrike Wiethaus, eds. *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993. (Robbins PN6131.D4 1993).
- Dhuoda, *Manuel pour mon fils*. Introduction, texte critique, notes par Pierre Riche. Traduction par Bernard de Vregille et Claude Mon-desert. Sources chrétiennes, 225), Paris, Éd. Du Cerf, 1975. 2e éd. 1991.
- Dhuoda, *Handbook for her warrior son. Liber Manualis*. Edited and translated by Marcelle Thiebaux. Cambridge Medieval Classics 8. Cambridge, 1998.
- Handbook for William. A Carolingian woman's counsel for her son by Dhuoda*. Translated and with an introduction by Carol Neel. Regents Studies in Medieval Culture. Lincoln, University of Nebraska Press, 1991.

³⁴ Îți trimit această mică lucrare, scrisă în numele meu, pentru ca, în vederea formării tale, să o citești ca un fel de oglindă. Chiar dacă eu nu sunt de față, această cârtică dinaintea ta îți va readuce în minte, când o vei citi, ceea ce trebuie să faci, de dragul meu. (trad. n.).

- Dronke, Peter, *Women Writers of the Middle Ages: A Critical Study of Texts from Perpetua to Marguerite Porete*, New York: Cambridge University Press, 1984. (Robbins, Stacks, and Div. School PN471.D76 1984).
- Le Goff, Jacques (coordonator), *Omul medieval*. Traducere de Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocaru. Postfață de Alexandru-Florin Platon, Iași, Polirom, 1999.
- Le Goff, Jacques, *Pentru un alt ev mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația evului mediu*. Studiu introductiv, note și traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1986.
- Medieval Latin*, second edition. Edited by K. P. Harrington. Revised by Joseph Pucci with a Grammatical Introduction by Alison Goddard Elliott, the University of Chicago Press. 1997.
- Minois, Georges, *Istoria Evului Mediu. O mie de ani de splendoare și ticăloșie*. Traducere din limba franceză și note de Doru Mareș, Orion, 2021.
- Nelson, Jinty, *Lay Readers of the Bible in the Carolingian Ninth Century* în *Reading the Bible in the Middle Ages*. Edited by Jinty Nelson and Damien Kempf. Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing Plc.
- Prudentius, Aurelius, *The Hymns of Prudentius* translated by R. Martin Pope. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library.
- Sfântul Grigore cel Mare, *Cartea regulei pastorale* (Cartea grijii pastorale), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996.
- Thiebaux, Marcelle, ed., *The Writings of Medieval Women*. New York: Garland, 1987. (Robbins and Stacks PN 667.W75 1987).

Surse electronice:

- [http://www.documentacatholicaomnia.eu/30_10_0790-0840-_Dodana_Sive_Duodena_\(Dhuoda\).html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/30_10_0790-0840-_Dodana_Sive_Duodena_(Dhuoda).html)
- Biblia ortodoxă <https://www.bibliaortodoxa.ro/>
- Biblia sau Sfânta Scriptură: Versiunea Anania <https://www.dervent.ro/index.php>
- Hieronymus, Epistola CXXI, Ad Algasiam, <http://www.patrologia-lib.ru/patrolog/hieronym/epist/epist04.htm>
- Prudentius <https://www.gutenberg.org/files/14959/14959-h/14959-h.htm>